

LITÚRGIA I PARALITÚRGIA DEL DIA DE NADAL A LA SEU DE GIRONA SEGONS LA CONSUETA DE 1360

PER

LLUÍS LUCERO COMAS

Una de las cosas que mas deben excitar la curiosidad de los anticuarios en esta iglesia de Gerona es la multitud y singularidad de sus ritos antiguos. Yo creo que así por ellos como por la gravedad de los oficios eclesiasticos mereció esta catedral ser llamada "madre de las ceremonias".

Jaime Villanueva

L'any 1988 vaig tenir el privilegi d'introduir-me en l'estudi de la història del teatre medieval de la mà del Dr. Francesc Massip, una de les persones que més treballa als Països Catalans per la recuperació de les més diverses manifestacions del nostre teatre medieval. El resultat d'aquells meus primers passos per un terreny desconegut però alhora fascinant fou un modestíssim treball de recerca. Aquell modest treball, mínimament revisat, és això que ara goso fer públic: una aproximació a la litúrgia i a algunes manifestacions paralitúrgiques que es duïen a terme a la catedral de Girona durant el dia de Nadal segons les notícies que ens n'han pervingut a través de la consuetud de 1360¹. El nucli del treball és constituït, doncs, per la transcripció del text de la consuetud que s'ocupa del dia de Nadal, a la qual acompanyen uns mínims comentaris i la transcripció de material complementari.

¹ *Consuetud antiquissima huius Sancte Ecclesie*. Girona, Arxiu de la Catedral. Signatura actual: 20.e.3. 272 folis de pergami, numerats posteriorment, de 433x298 mm.

Els criteris de transcripció utilitzats són els següents: he respectat el text del manuscrit al màxim pel que fa al lèxic, la grafia², la morfologia i la sintaxi, he afegit la puntuació i he unificat l'ús de majúscules i minúscules, segons els criteris normals; he desenvolupat totes les abreviatures i he substituït les -v- i -j- per -u- i -i-, respectivament. He utilitzat els següents signes paleogràfics: \ / addició interlineal; / \ addició sobre la línia; \\ // addició al marge; [ante] fragment ratllat llegible; [-] fragment ratllat il·legible.

Finalment, voldria agrair a Mn. Gabriel Roura, arxiver de la Catedral, la seva pacient col·laboració, sense la qual m'hauria estat molt difícil l'obtenció d'uns resultats presentables.

IN DIE NATALIS DOMINI

- f.23 In die Natalis Domini, post pulsationem primi tractus, ad matutinum accenduntur cerei in choro et ardent per totam noctem et diem cum sex supradictis quousque completorium finiatur, et in crastinum illi hospiciorum in matutinis usque meridies sit finita, et postea per omnes horas diei usque completorium sit finitum. Inuitatorium *Christus natus est*, et dicitur a .xii. clericis indutis capis sericis, tenentibus singulos cereos in manibus, quos debet afferre clauiger cum quodam clerico pro sacrista secundo dum inuitatorium incipere, quo finito, recipiant cereos illi qui atulerunt ibi uersus *Christe redemptor* \\in sequenti tono³ *Christe redemptor omnium*//. In nocturno, antiphona *Dominus dixit ad me* cum sequentibus. Et una quaque antiphona cantatur tota antequam psalmus incipiatur non a choro a quo incipitur sed ab altero; et qua finita, psalmus incipiatur, sed finitis psalmis cantatur ab utroque coro et hic intelligatur. Dicit antiphonis de nocte, psalmi *Quaerere fratre celi* e narrat *Erucauit* -\\in sex festiuitatibus totius anni debent assendi uersus, uidelicet in Natiuitate Domini, in ffesto Sancti Iohannis Euangelistis, f.23v Pace, Pentecoste, Corporis Christi et Assumptionis Beate Marie//-, uersus *tamquam sponsus*, et dicuntur benedictiones de Sancta Maria usque ad diem Epiphanie, exceptis sanctorum festiuitatibus. Lectio prima *De prophetia primo tempore* usque ad uersum *misit Dominus* et in eadem lectione sequitur sermo Natiuitatem Domini Nostri Ihesu

² Alguns casos de doble grafia, *octabas* i *octauas*, per exemple, s'expliquen perquè en un cas el mot apareix desenvolupat i en l'altre, abreujat.

³ Segueix la notació musical.

Christi *secundum carnem* et quamuis iste lectiones prime in principio sint uerba *Prophetie* quia finiuntur per sermones. Ideo dicitur *Tu autem Domine*, responsum *Hodie nobis*, uersus *Gloria in excelsis* dicitur ab eisdem qui incipiunt responsum et interim sedent de choro mediano et secundus uersus dicitur ab aliis duobus de illis qui cantarunt inuitatorium *Gloria Patri* cum *sicut erat* dicitur ab illis qui primum uersum dixerunt. Postea recitatur a cantoribus lectio secunda *Consolamini* in qua dicuntur uersus *Vox dicentis*⁴ cum cantu a quodam canonico bene cantante et legitur usque ad illum locum *super montem*. Sequitur sermo in eadem lectione Natiuitas Domini Nostri Ihesu Christi. Responsum *Hodie nobis de celo* et dicitur a duobus pueris lectio tertia *Consurge, consurge* usque ad illum locum *Quis tu*. Sequitur sermo *Sanctus et solemnis dies*, responsum *Hodie natus est nobis* et dicitur de choro maiori et recitatur a cantoribus psalmi in secundo nocturno *Magnus Dominus Deus iudicium benedixisti*, uersus *Diffusa est gratia*. Lectio quarta, sermo *Clementissimus pater*, responsum *Quem uidistis*. Lectio quinta, *Castissimus Marie Virginis*. Et si fiat Representacio Partus Beate Virginis, hec lectio dicitur nona et lectio *Inter pressuras*, que est nona, dicitur quinta, et fit in ipsa si uoluerint Representacio Prophetarum et postea in nona, que est *Castissimum* fit si uoluerint Partus Representacio. Sin autem leguntur lectiones ut ordinate sunt in libro legende et hec fiunt propter Dei honorem et laboris alleuiationem. Responsum *O magnum*. Lectio sexta de homilia euangelii *Exiit edictum*, responsum *Gloria in altissimis Deo* et dicitur ab Episcopo cum thesaurario, uel ab aliquo prelato uel canonico et reiteratur a cantoribus et dicitur uerbete cum pneuma et incipitur primus uersus

f.24 uerbete ab illis qui responsum inceperunt de uno / choro et ab aliis duobus uenerabilibus de alio choro. Et postea dicitur pneuma per totum chorum pedes stando et in illis uersus *O semper benedicta* et *Aue gratia plena*. Quandocumque dicantur *Dominus noster*, genibus flexis usque ad finem dictorum uersus. In tertio nocturno dicitur psalmis *Misericordias Domini* cum sua antiphona *Ipsa inuocauit me*. Et dicitur hac die tantum. Octauus psalmus *Cantate Domino* primus, psalmus nonus *Cantate* secundus uersus *Ipse inuocabit me*. Lectio septima de homilia euangelii *Pastores loquebantur*, responsum *Sancta et immaculata*. Lectio octaua de homilia euangelii *In principio erat uerbum*, scilicet uox spiritualis responsio *In principio erat uerbum*. Lectio nona

⁴ La notació musical apareix sobreescrita.

legitur sermo *Inter pressuras atque angustias presentis temporis* et fiat hic Prophetarum Representatio si uoluerint, et eorum quilibet dicat suum titulum, ut in legenda continetur de prophetis, et tunc in letrilio dicatur *Iudicii signum* per Sibillam. Et finito primo uersu per ipsam, chorus respondeat *Iudicii signum*, quo finito incipiat ipsa cum quodam alio clerico uel scolari bene cantante uersum *E celo rex adueniens* cum sequentibus et in fine cuiuslibet uersus chorus reiteret *Iudicii signum*. Alias dicatur sicut est terminatum in legendario a quattuor clericis scilicet bini et bini in truna, et finita lectione dicatur responsum *Verbum caro factum est*. Et dicitur primus uersus *Olim prophete* a duobus clericis in choro ante letrilium, secundus uersus scilicet *Tanquam sponsus*, dicitur immediate ab officiatoribus supra letrilium *Sicut moris est* et postea dicitur *Gloria laus* ab illis primis et immediate *Gloria Patri* ab officiatoribus sicut superius. Item reiteratur responsum a cantoribus et ponuntur candelae in rotulis cori et sepulcri, que debent durare usque quo prima sit finita, et dicitur uerbeta *Sollemnis et leta* a quattuor clericis in letrilio et cantatur pneuma super hac litera –e–. Postea legitur euangelium \in truna// [non petit benedictione], scilicet *Liber generationis* \nec petitur benedictione//. Deinde cantatur *Te* f.24v *Deum laudamus*, \canit cum organo// et pulsatur classicus /omnium cimballarum et squillarum ad missam. Quo finito, incipitur primus tropus *Quem uates cecinerunt*, sicut continetur in prosario, et sunt quattuor officiatores in choro, scilicet duo cantores et duo officiatores, et cum misse de mane celebrantur in choro mituntur ibi candelae per clauigerum ut in officariis uideant clerici decantare. Et postea incipitur officium *Dominus dixit ad me*, tropus, post *Gloria*, *Quem ante secula*, \kiris *Pater cuncta* cum uersibus *Gloria Dei* quattuor et dicitur cum organo//, kiris *Deus solus* cum nouem uersibus a quattuor clericis et incipitur ab officiatoribus et a cantoribus. Dicitur *Gloria in excelsis Deo*⁵, oratio *Deus qui hanc sacratissimam noctem* cum oratione de Sancta Maria. Immediate *Omnipotens sempiternus Deus*, postea cantatur propheta \a quodam puero/ [similiter et immediate in qua responsii lucida a tres uel quattuor clericis bene cantantibus in pulpito] \et quilibet dicit unum uersum per ordinem usque ad illum uersum *Gloria laus*//. Sequitur epistola immediate post prophetiam *Apparuit gratia Dei*. Responsum *Tecum principium* dicitur a clericis de choro maiori et reiteratur *Alleluia*, *Dominus dixit ad me* et reiteratur similiter, \dicitur

⁵ La notació musical apareix sobreescrita.

quando fit ofertorium/ prosa *Hec dies*. Et dicitur per chorum euangelium *Exiit edictum*, offertorium *Letentur celi*, \\Credo quartus et dicitur cum antiphona *Sanctus et Agnus* nouem lectionem//, prefacio *Quia per incarnati* et dicitur per omnes octabas usque ad uigiliam Epiphaniae exclusiue, excepto in octaua die Sancti Iohannis et non tamen in missa de Natiuitate sed etiam in missa cuiuslibet sancti, et etiam in missis quae dicantur de Beata Maria usque ad octabas Purificationis eiusdem inclusiue. *Communicantes* dicitur in hac die et etiam usque ad diem Circumcisionis inclusiue. Communio in splendoribus [-], qua finita, statim incipiuntur laudes, antiphona *Quem uidistis* cum sequentibus sed quinta antiphona dicitur *Pastores dicite* et finito psalmus *Laudate Dominum* absque *Gloria Patri*. Reiteratur antiphona a toto choro, antiphona *Pastores*, et cantatur usque ad illum locum *infantem uidimus*, et pueri congregati cum suo magistro retro altare, incipientes ad illum locum *infantem uidimus*, explicant totam antiphonam et statim incipit cantor, qui non incipit *Laudate*, psalmus *Canitate* et illud idem fit de praedicta antiphona antequam incipiatur *Laudate Domino in sanctis eius*, quem incipiat primus cantor, quo finito cum *Gloria Patri* reiteretur antiphona ut supra. Postea cantetur pneuma a choro, capitula *Apparuit* ab Episcopo uel sacerdote remanente induto ad altare, responsum *Paruulus filius*, uersus *Enixa est*, \\pulsatur cum organo in sequente tono⁶ *Enixa est puer*//, uersus *Verbum caro* in euangelio, antiphona *Gloria in excelsis* et dicatur ab Episcopo siue sacerdote, si non fiat Partus Representacio. Attamen si dicta Representacio facta fuerit et ibi fuerint angeli, recipiunt Ihesuillum in manibus et incipiunt *Te Deum laudamus* post fine euangelii et *Gloria in excelsis Deo* \\canit cum organo// ante psalmo *Benedictus Dominus Deus Israel* et postea sequitur oratio et *Ite missa* proprius a diachono. Et missa finita cum laudibus, pulsatur classicum et incipitur missa de luce in altari Sancte Marie et clerici tenent chorum, sicut consuetum est, et sunt ibi quattuor officiatores. Tropus *Iam uenit lux uera* cantatur a duobus clericis tenentibus singulos cereos in manibus, stantibus ad rexias, equalibus uersibus ad chorum et chorus respondet sicut ordinatus est in tropierio. Offertorium *Lux fulgebit*, uersus *Dominus regnauit decorem*, tropus post *Gloria Patri Lux de luce*, [kiris *Te Christe a rex suplices exoramus, Gloria in excelsis Deo*⁷]

⁶ Continua la notació musical.

⁷ La notació musical apareix sobreescrita.

\kiris *Gloria Sanctus et Agnus de angelis* et dicitur cum organo//. Oratio *Da quaesumus omnipotens Deus ut qui noua* cum oratione Sancte Anastasie, oratio *Da quaesumus omnipotens Deus* sub uno per dominum. Prophetia *Spiritus Domini super me*. Epistola inmediate *Apparuit benignitas, Gratia benedictiones* et dicitur a duobus clericis de choro maiori et reiteratur *Alleluia, Dominus regnauit* prosa, *Alleluia ecce*, \prosa dicitur quando fit ofertorium cum neuma super *-a-//*, et incipiatur ab officiatoribus et cantoribus et uersus sequentes, scilicet *Ecce puerpera*, dicantur a quattuor clericis et respondeatur pneuma \super *-a-//* a toto choro. Euangelium *Pastores loquebantur* \Credo minus et dicitur cum organo//, offertorium *Deus enim firmauit*, communio *Exulta satis* et hic pulsatur pro prima *Ite missa*⁸ proprius. Postea sequitur primam. Ad primam, \ad sonum die *Enixa est* etiam per omnes horas et omnes octauas//, antiphona *Lux orta est* uersus ad *Christe qui natus terris socias humana supernis*, oratio *Concede quaesumus* et dicitur hac die / per omnes horas et per octauam [in prima et in completorio], finita uero prima uel dum dicitur in choro pulsatur ad tertia. Et debet uenire processio Sancti Felicis, et capellanus ecclesie Sancti Felicis dicat ad letrilium uersus *Verbum caro factum est, oremus*, sequitur oratio *Concede quaesumus*, et in fine per eundem responsum. Postea *Plane benedicamus*, postea antequam tertia incipiatur, si Episcopus celebret alias non per claustrum, quod debet esse embarronatum et suo tempore totum ioncatum, a clericis. Fit processio per eosdem cum birretis in capite, sine almuciis et indutis capis sericis, quas debet thesaurarius uel aliquis loco sui in choro feriatim ponere et precentoris eas inter clericos diuidere. Postea fit processio et primo dicatur antiphona *O Maria Iesse*, et praedicta antiphona dicitur tota in prima statione excepto *Alleluia*; postea cantores in secunda statione de eadem antiphonam reiterant *Ergo precamur* et interdum, si necesse fuerit, iteratur de praedicta antiphona. Et singularis merito uel quo temporalis sollempnitas secundum quod cantoribus uidebitur faciendum. Postea dicitur responsum *Hodie natus est*, postea *Gloria in altissimis* cum uerbeta in capitulo. Et interim accendantur omnes cerei rexiarum Sancte Marie. Postea cantor duos det antiphona *Gloria in excelsis Deo* domino Episcopo et reiteretur per omnes ut necesse fuerit. \Nunc uero dicatur tertia et sexta ante processionem//. Postea dicatur tertia et dominus Episcopus incipiat *Deus in adiutorium*, et ipso finito

⁸ La notació musical apareix sobreescrita.

f.26 cantores cum capis et bordonibus incipiunt uersum *Nunc sancte nobis* ad sonum uersum *Enixa est* et psalmum *Legem pone*. Et si Episcopus non celebrauerit missam tunc dicitur tertia more solito et incipitur *Nunc sancte nobis* ab ambobus [-] cantoribus cum capis nigris et bordonibus et aliis temporibus cum superpelliciis. Postea dicitur antiphona ad tertiam *Hodie intacta*, capitula *Apparuit* et dicatur per omnes horas responsum *Mater Dei*, uersus *Verbum caro*, oratione ut supra. Et subdiachonus cum candelabris huius ecclesie intret rexias. Et Episcopus cum candelabris Sancti Felicis uadat ad thesaurariam dicendo tertia, et ibi induatur infula, qua / finita, fit classicum. Et in choro induuntur cantores et officiatores capis sericis et sint octo. Et, ut Episcopus uideatur in sede retro altare, uertantur per clauigerum ganferones et, cum inceperit offertorium in choro, clauiger cum alio sacerdote turibulis thure fumigantibus, precedentibus pueris cum dalmaticis candelabris et subdiachono cum textu, uadant ad thesaurariam. Et, cum in choro inceperit *Gloria Patri*, Episcopus cum decem presbiteris, diachono et thesaurario, indutis capis sericis, processionally ueniant ad altare Beate Marie dicendo et reiterando psalmum *Iudica me Deus* et, cum fuerint infra rexias, faciat confessionem; et ipsa finita, osculatur textum et postea retrocedit ad ianuam rexiarum. Postea diachonus primo et postea thesaurarius et postea sacerdotes sibi assistentes singulariter accedunt ad eum et quilibet eorum osculatur sibi manus et postea os. Et postea Episcopus ascendit ad sedem et ibi facit officium usque ad *Credo* inceptum. Postea uenit ad altare et ibi finit *Credo*, quo finito osculatur textum Euangelii. Et ista fiunt in his diebus solum et Sancti Iohannis, Pasche et Penthecostes, Assumptionis Beate Marie et Corporis Christi. Processiones et confessiones sicut dictum est. Si Episcopus celebrauerit, sin autem his exceptis fiant omnia ut superius continetur et sunt fieri assueta. Ad missam duo pueri induti dalmaticis, stantes equales in medio rexiarum uersi ad chorum, dicant tropum scilicet *Psallite fratres mei*. Sequitur tropus *Quem queritis in presepe* cum quattuor uersibus sequentibus et dicuntur de duobus in duobus clericis ad letrilium. Offertorium *Puer natus est nobis et triumphatur*, kiris *Kirie Virginitatis* et dicitur *Gloria in excelsis* cum uersibus, \let datur *Gloria in excelsis*⁹ in omnibus festiuitatibus in quibus fiunt maiora a duobus precentoribus//, *Spiritus et*

⁹ La notació musical apareix sobreescrita.

f.26v *Altissimum*; et in illo uerso *qui sedes* pueri scilicet unus qui tenent capitulum portat unum cereum et tenens epistolam, portat epistolarium et subdiachonus textum Euangelii, cohoptus pulchris uelis uel touayollis, et sic incedunt / spaciose ad trunam ad legendum prophetiam et epistolam in precipuis festiuitatibus. Oratio *Concede quaessumus*, prophetia *Propter hoc sciet populus meus*, epistola *Multipharie*. Inmediate graduale *Viderunt omnes* et dicitur a duobus clericis de choro maiori, quo incepto, chorus reiterat *Viderunt omnes*. Et sic fit in omnibus festis signorum maiorum *Alleluia multipharie*, prosa *Noui partus uel pulcrior* si inueniatur. \Non dicitur prosa propter offertorium, quia quando fit offertorium non dicitur prosa.// Euangelium *In principio erat uerbum* et cum dicitur a diachono *Et uerbum caro factum est* chorus debet deuote flectere genua. Dicitur *Credo* \maior¹⁰, offertorium *Tui sunt celi*. \Dicitur *Communicantes* et etiam peracta//¹¹ communio *Viderunt omnes filium*. Et si Episcopus celebrauerit, dicitur *Princeps Ecclesie* et cetera ut est fieri consuetum. *Ite missa est*¹². Ad sexta antiphona *Natus est nobis*, capitula *Apparuit gratia*, responsum *Paruulus filius*, uersus *Tanquam sponsus*, oratio ut supra. Et inmediate post *Pater noster* incipitur nona propter breuitatem dierum. Et dicitur antiphona *Paruulus filius*, responsum *Verbum caro factum est*, uersus *Ipse inuocabit me*. Ad uesperas post missis, cimbalarum et squillarum pulsatione et candelarum altari Beate Marie et Sepulcri accensione, dicitur antiphona *Tecum principium uirtute* cum suis psalmis, capitula *Apparuit*, *Alleluia*, *dies sanctificatus* et dicitur cum triplo istis tribus diebus prosa *hec dies in euangelio*. Antiphona *Hodie Christus* dicitur ab Episcopo, si ipse fecerit officium, et reiteratur a quodam prelato uel ab Episcopello, qui in istis uersis creatur et sedet se tercio in cathedra episcopali cum duobus sibi contiguis et prelati istis diebus cedunt eis. Dicitur oratio ut supra. Postea ueniunt cantores et officiatores diaconorum induti capis rubeis et faciunt Representationem Martirii Beati Stephani si uoluerint. Et ille qui regit cantoriam secundam det antiphona Sancti Stephani, scilicet prelati dies, alicui prelato uel uenerabili canonico, diachono et cantores et officiatores dicant *Gloria Patri* et in fine antiphona dicitur pneuma uel, si uoluerint, diaconi dicant res-

¹⁰ La notació musical del *Credo* apareix en el marge.

¹¹ La notació musical del *Sanctus* apareix en el marge.

¹² La notació musical apareix sobreescrita.

ponsum *Sancte Stephane*. Et dicit Episcopus *Dominus uobiscum*, oratio *Da nobis quaesumus Domine imitari et dicitur Benedicamus Sancti Stephani*. Lectio ad completorium dicatur *Apparuit benignitas*, antiphona *Nato Domino*, capitula ut supra, uersus *Equalis eter/ino*, uersus *Benedictus qui uenit*, antiphona in euangelio *Verbum caro*, oratio ut supra. Si uenerit in dominica hec sancta Natiuitas, cedit penitus ipsa dominica sed datur aqua benedicta et incipitur a cantoribus *Asperges me* et *Miserere mei Deus*, repetendo ad unum quoque uersum *Asperges me Domine*.

L'ESPAI ESCÈNIC

L'espai escènic de qualsevol drama litúrgic –recordem que aquests s'integraven com una part més en la cerimònia de la missa– inclou la totalitat de l'església dins la qual és dut a terme. A la catedral de Girona, durant les celebracions del dia de Nadal, incloïa, a més, el claustre, convenientment sacralitzat, pel qual es feia una processó.

Ara bé, el gran problema que se'ns planteja a l'hora de delimitar aquest espai escènic és que, ni de bon tros, la catedral, pels volts de 1360, presentava l'aspecte amb què la veiem actualment. Recordem que el 1312 començaren les obres d'ampliació de l'església, que van suposar també un canvi d'estil, del romànic al gòtic, i que el 1360 no estaven de cap manera acabades¹³.

Pel que sabem, el 1347 era traslladat l'altar major al nou presbiteri, la qual cosa fa pensar que almenys aquest ja estava construït de nou. De fet, pels volts de 1360, consta que aquest i el primer tram, i únic de la nova església gòtica en tres naus, ja estava a punt. Si tenim present, a més, que construïen la nova catedral sobre la vella i que, acabades les obres d'un tram, enderrocaven l'antic al qual substituïa, ens trobem que l'espai escènic el constituïen els trams recents de la nova catedral gòtica i els que restaven de la romànica. El gran problema és que no hi ha establert cap plànol de l'antiga catedral romànica perquè no hi ha dades arqueològiques sobre les quals formar-lo. Ens movem, doncs, en l'àmbit de les suposicions o bé som guiats per notícies documentals. Pel que sembla, la façana principal estaria just abans de la porta dels Apòstols i de l'actual porta d'accés al museu i al claustre. L'accés a aquest des de l'església es faria per allà on actualment hi ha la capella de Tots

¹³ Un primer esbós d'història de la construcció de la nostra catedral, el trobareu a Joaquín Bassegoda, *La catedral de Gerona. Apuntes para una monografía de este monumento*, Barcelona 1889.

Sants, dins de la nau, i la capella de Nostra Senyora del Bell Ull, per la banda del claustre. Tampoc no coneixem la configuració i posició exactes del recinte del cor, però en tenim notícies, i se suposa també l'existència d'una via sacra que uniria el cor i el presbiteri, els espais escènics privilegiats.

Anant al detall, cal dir que el text de la consuetudina fa esment de quatre llocs més, des dels quals se celebrava una part dels oficis. Són els següents: *letrilio*, *truna*, *pulpito* i *sedis retro altare*. Aquesta darrera expressió ha de referir-se a la seu episcopal, situada en un pla elevat rere l'altar major¹⁴. Els tres primers termes fan referència a una mena de cadafals mòbils, si bé el primer dels tres podria també referir-se als grans faristols que, entre altres llocs, almenys un es trobava al cor¹⁵, dividit, com era acostumat, en *maiore*, *mediano* i *minore*.

DECORACIÓ I ATREZZO

Tot i que el text de la consuetudina no ens forneix cap dada explícita sobre la decoració del temple —malgrat fer-ho de la del claustre, com veurem més endavant—, sí que n'esmenta la il·luminació, que consistia en l'ús de ciris, *cereos*, i candeles, *candle*¹⁶. Els seus suports eren els canelobres, *candelabris*, i els rotlles, *rotulis*¹⁷. Aquests rotlles, segons el text, es trobaven al recinte del cor. El sepulcre a què fa referència la consuetudina devia ser una representació simbòlica del Sant Sepulcre que acostumava a ocupar l'espai central del mateix cor.

Per tal de poder-s'hi fer una processó, el claustre havia de ser sacralitzat, i aquesta sacralització es basava en una decoració de tipus vegetal. El text de la consuetudina és prou explícit: “debet esse embarronatum et suo tempore

¹⁴ Quan al text apareix l'expressió *altari Beate Marie*, hom s'està referint a l'altar major. Quan apareix el mot *rexiar*, el context ens dirà si eren les reixes que tancaven el cor o bé les que tancaven el presbiteri.

¹⁵ Com es desprèn de l'expressió “in choro ante letrilium”.

¹⁶ O bé espelmes més petites, o bé lampadetes d'oli. u. Du Cange, *Glossarum mediae et infimae latinitatis*, Unveränderter Nachdruck de Ausgabe von 1883-87, Akademische Druck-Verlagsanstalt, Graz-Àustria, 1954, vol.II, p.83.

¹⁷ Hem d'entendre per rotlle, una mena de làmpada de forma circular sobre la qual es col·locaven les espelmes i que tant podria penjar del sostre, allò que era més freqüent, com tenir un peu de suport. u. Du Cange, *op.cit.*, vol.VII, p.225; Antoni M. Alcover-Francesc de Borja Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca 1986, vol.IX, p.597.

LITÚRGIA I PARALITÚRGIA DEL DIA DE NADAL A LA SEU DE GIRONA SEGONS LA CONSUETA DE 1360 totum ioncatum”]; és a dir, l’entapissat vegetal havia de ser dipositat sobre uns taulons de fusta que cobriren tot el sòl del claustre¹⁸.

La majoria dels elements de l’atrezzo prenen part en els desplaçaments dins del temple d’una manera o altra. La il·luminació, també necessària, la donaven els ciris, portats a la mà pels oficiants o bé en canelobres. Tampoc no podien faltar els encensers –*turibulis thure fumigantibus*– ni els vels per cobrir els llibres sagrats¹⁹. Els dos darrers elements dels quals ens dóna notícia el text són els bordons, *bordonibus*²⁰, i els gamfarons, *ganfernones*²¹.

L’orgue i diversos tipus de campanes i campanetes –*classicus, cimballorum* i *squillarum*²²– s’ocupaven dels efectes sonors.

VESTUARI

Tots els elements del vestuari que apareixen esmentats a la consuetat pertanyen als hàbits més o menys regulars dels clergues. Són els següents: les capes –només en algun cas se’ns n’esmenta la matèria, la seda; i només en dos casos, el color, el vermell i el negre–; les dalmàtiques, una mena de casulles amb mànigues²³; els *almuciis*, una mena de capeta curta amb caputxa²⁴; els sobrepellissos, *superpelliciis*²⁵; i les *infula*, una mena de túnica o casulla²⁶. Un darrer element són els barrets que han de dur els oficiants en la seva processó pel claustre²⁷.

¹⁸ Pel significat del mot *ioncatum*, vegeu Du Cange, *op.cit.*, vol.IV, p.423. Quant a *embarro-natum*, terme que no apareix a l’obra de Du Cange, es tracta d’una llatinització del participi del verb català “embarronar”, que segons l’Alcover-Moll –*op.cit.*, vol.IV, p.715– significa “travessar amb barrons”, una mena de barres curtes.

¹⁹ Llegim en un passatge de la consuetat: “cohopertos pulchris uelis uel touayollis”. Noteu la llatinització barroera però pintoresca del mot català.

²⁰ u. Du Cange, *op.cit.*, vol.I, p.707.

²¹ u. Alcover-Moll, *op.cit.*, vol.VI, p.165.

²² u. Du Cange, *op.cit.*, vol.II, p.356; vol.II, p.328; vol.VII, p. 499-500.

²³ u. Du Cange, *op.cit.*, vol.III, p. 4-5.

²⁴ u. Du Cange, *op.cit.*, vol.I, p.191.

²⁵ u. Du Cange, *op.cit.*, vol.VII, p. 666-7.

²⁶ u. Du Cange, *op.cit.*, vol.IV, p.358.

²⁷ *cf.* “Fit processio per eosdem cum birretis in capite, sine almuciis et indutis capis sericis.”

El text no ens diu res dels vestits que haurien de dur els àngels que participaven a la *Partus Representacio* ni dels que hauria de dur la sibil·la en el cant del *Iudicii signum*.

PROCESSIONS I MOVIMENTS ESCÈNICS

Abans de l'hora terça de la missa de l'alba, els clergues de la col·legiata de Sant Feliu havien d'anar en processó fins a la catedral. Les notícies que en dona la consuetudina de 1360 són superficials, es limita a constatar el fet i a esmentar els cants que el capellà de Sant Feliu havia d'entonar dins de la catedral²⁸. Ens ha calgut, doncs, recórrer a una consuetudina de Sant Feliu per tenir-ne alguna notícia més precisa²⁹. En copio aquí el fragment que ens interessa.

“(...) fiat processio ad sedem. Et cum processio fuerit extra ianuam ecclesie, precentor incipiat responsorium *Gloria in altissimis* alta voce, tenendo baculum argenti in manu et cantando omnes simul vadant ad sedem et reiteratur responsorium, si videbitur, precentori et dicatur verbeta *Bone voluntatis*, ante ianuam ecclesie sedis, antequam intrent. Finita tamen verbeta, precentor comendet immediate antiphona *Gloria in excelsis*, honorabili archidiacono vel antiquori canonico sedis, qui ibi debent esse. Et cantando ipsam, omnes intrent ecclesiam et reiteretur si necesse fuerit usque in choro. Et incontinenti dictus claviger ponat crucem in altare Beate Marie.”³⁰

Així, doncs, la processó venia cantant el *Gloria in altissimis*; quan arribava a les portes de la Seu, lloc on havien d'estar esperant-la alguns dels seus clergues, el que encapçalava la processó llegia la verbeta *Bone voluntatis*, començava a cantar el *Gloria in excelsis* i entraven tots, tot cantant-lo; anaven processionalment fins al cor, on un dels capellans de Sant Feliu llegia el *Verbum caro factum est, oremus*; tot seguit, el clauer havia de posar la creu, que havia portat durant la processó, a l'altar major. Un cop fet això, es tornava a l'església de Sant Feliu, però qui volia es podia quedar a l'ofici de la Seu.

²⁸ *cfr.* “Et debet uenire processio Sancti Felicis, et cappellanus ecclesie Sancti Felicis dicat ad letrilium...”

²⁹ *Consuetudina Ecclesie Sancti Felicis Gerundae*. Seminari de Girona. Signatura actual: n.18 (olim: ms.151). Segle XV (després de 1435).

³⁰ f.36. Agraïixo a la Teresa Romaguera l'amabilitat de deixar-me consultar i usar la seva transcripció del text.

La consuetudina de la catedral dona notícia d'una altra processó, aquesta vegada pel claustre, que es portava a terme darrere l'anterior i que es feia també abans de l'hora terça, és de suposar, però, que sense l'assistència dels clergues de Sant Feliu. Ja ens hem referit abans a la decoració del claustre i al vestuari dels seus celebrants. Ultra aquests dos aspectes, la consuetudina esmenta només els textos que s'hi havien de cantar o recitar i no ens n'indica l'itinerari precís. Un dels seus passatges presenta, a més, un lleuger problema d'interpretació. Al passatge esmentat llegim: "Postea fit processio et prima..."³¹ ¿S'està referint a la mateixa processó pel claustre o a una altra que s'hauria de desenvolupar dins del temple? El *postea* que inicia la frase hauria de fer pensar en l'opció darrera, però la primera no deixa de ser possible, i més si comparem el fragment en qüestió amb un de semblant, i referit explícitament a una processó pel claustre, que trobem també a la consuetudina de Sant Feliu abans esmentada³². El que no he pogut localitzar, però, són les dues estacions a què hom fa referència.

Després, durant l'hora terça, es desenvolupava una altra mena de processó. Abans de començar l'ofici de terça, el bisbe se n'havia d'anar a la sagristia i posar-se una casulla *-infula-*; al cor hi havia d'haver vuit cantors vestits amb capes de seda, i, per tal que hom pogués veure el bisbe quan s'assegués a la cadira episcopal de darrere l'altar, el clauer havia de treure o girar d'alguna manera els pinacles que coronaven el retaule³³. Quan el cor començava l'ofertori, el clauer i un altre sacerdot encensant, un nombre indeterminat de nois amb dalmàtiques i canelobres i el sotsdiaca amb els evangelis havien d'anar cap a la sagristia a recollir el bisbe, cal suposar pel que segueix. Quan al cor comencessin el *Gloria Patri*, el bisbe amb deu preveres, el diaca i

³¹ Aquesta frase forma part d'un passatge més extens sense el qual es fa difícil d'entendre l'argumentació. És per això, i per comoditat, que el transcriu sencera aquí: "Postea antequam tertia incipiatur, si Episcopus celebret alias non, per claustrum, quod debet esse embarronatum et suo tempore totum ioncatum a clericis, fit processio per eosdem cum birretis in capite, sine almucii et indutis capis sericis, quas debet thesaurarius uel aliquis loco suo in choro feriatim ponere et precentoris eas inter clericos diuidere. Postea fit processio et prima dicatur antiphona *O Maria Iesse*, et praedicta antiphona dicatur tota in prima statione excepto *Alleluia*. Postea cantores in secunda statione de eadem antiphona reiterant *Ergo precamur* et interdum, si necesse fuerit, iteratur de praedicta antiphona."

³² *cf.* ff.36-36v: "Postea fiat processio honorifice in claustris cum capis sericis et sint duo precentores et duo officiatores induti. Item aliquis de choro mediano qui ferat textum ad dexteram subdiachoni ferente crucem et sint / cum eis duo pueri cum candelabris et dalmaticis induti. Et sit ebdomedarius cum diachono et thesaurario cum capis et gramiale duobus pueris indutis precedentibus cum candelabris. Et primo dicatur in prima statione, antiphona, processionalis: *O Maria Ihesse* et predicta antiphona dicatur tota in prima statione excepto *alleluia*. In secunda statione precentores incipiunt in loco ubi dicatur: *Ergo precamur* de eadem antiphona et dicatur *alleluia*. In tertia statione..." Una altra vegada, el meu agraïment a Teresa Romaguera.

³³ "(...) ut Episcopus uideatur in sede retro altare, uertantur per clauigerum ganferones." Tot i que aquest darrer terme sigui l'equivalent llatí de gamfaró, en aquest context la traducció més adient és la que ja ha estat donada.

el tresorer, vestits tots amb capes de seda, havien d'anar processionalment fins a l'altar major tot recitant el psalm *Iudica me Deus*. Passades les reixes, el bisbe havia de fer *confessionem*, és a dir, recitar el *Confiteor Deo*, i un cop acabada aquesta i després d'haver besat el text, havia de retrocedir fins a les portes de les reixes del presbiteri. Tot seguit, un rere l'altre, el diaca, el tresorer i la resta de clergues havien de pujar a besar-li la mà i després, la boca. Tot seguit, el bisbe pujava a la seu de darrere l'altar, des d'on feia l'ofici fins al començament del *Credo*, baixava a l'altar, on acabava el rès, i després besava els evangelis.

DRAMES LITÚRGICS

El text esmenta explícitament tres representacions, la *Partus Representacio*, l'*Ordo Prophetarum* i la *Representacio Martirii Sancti Stephani*, i n'insinua una de quarta, un *Officium Pastorum* o una representació semblant, molt lligada, evidentment, a la primera de les tres esmentades.

Si deixem de banda l'esment explícit del fet de la representació –que es feia sempre *si uoluerint*–, el text és més aviat parc en la descripció detallada d'aquestes. De la primera i la darrera només sabem, per exemple, quan es feien³⁴. La representació del part de la Verge estava associada al sermó que comença “Castissimum Marie Virginis”, que era llegit com a cinquena lliçó. Ara bé, si aquesta representació era duta a terme, s'intercanviava l'ordre amb la novena, durant la qual es llegia el sermó *Inter pressuras*, lligat al qual es feia, també *si uoluerint*, l'*Ordo Prophetarum*. I és lògic que fos així; respon a un criteri de coherència temporal en la successió dels esdeveniments: primer s'esdevingué l'anunci de la vinguda del Salvador pels profetes i després, el seu naixement, i no al revés. El tema de la representació és més que evident, tal com assenyala Richard Donovan: “From the title we know that the play has for its theme the birth of the Christ-Child. This of course was the central theme of the Christmas performance known elsewhere as the *Officium Pastorum*, and the Gerona play may have resembled one of these.”³⁵

Resseguir el text de la consuetud ens ajudarà a aclarir algunes coses. Les laudes es començaven amb l'antífona *Quem uidistis*, seguia la *Pastores dicite* i després el psalm *Laudate Domino* sense el *Gloria Patri*. L'antífona *Pastores*

³⁴ De la representació del martiri de sant Esteve, que es feia a les vespres del dia de Nadal, en parlaré en un altre apartat.

³⁵ Richard Donovan, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*, Toronto 1958, p.111.

dicite havia de ser cantada per tot el cor fins al passatge que diu *infantem uidimus*. Llavors, dos nens amb el seu mestre, situats darrere l'altar, acabaven de recitar aquesta antífona. Segueia el *Laudate Domino in sanctis eius* i més tard, el responsori *Paruulus filius* amb l'*Enixa est puer*. Tot seguit, si la *Partus Representatio* era duta a terme, hi havia d'haver alguns nens vestits d'àngels que rebien a les mans una figura de Jesús Infant –el *Ihesuellum*– i entonaven el *Te Deum*, un cop acabada la lectura de l'evangeli, i després, el *Gloria in excelsis*.

Donovan comenta: “Probably the scribe is referring to the *Repraesentatio Partus* which took place at Matins. If that play was performed, and “angels” had part in it, at the point in Lauds where the bishop ordinarily sang the *Benedictus* antiphon, a pause was made and the “angels” took the “Child-Jesus” in their arms (likely a small image that had been used in the Christmas play), and sang the *Te Deum*. This is very unusual procedure, for ordinarily there is no *Te Deum* at Lauds, unless a play is performed at that office. Perhaps the *Repraesentatio Partus* was sometimes performed at Lauds.”³⁶ A parer meu, caldria eliminar el matís dubitatiu d'aquesta darrera frase: recordem que si es feia la representació del part, no es feia mai dins de la cinquena lliçó, sinó després de la novena, per laudes.

La comparació del text de la nostra consuetat amb el d'altres que ens reporta Donovan³⁷ fa pensar en una representació que integraria alguns elements dels *Officia Pastorum* o de la dramatització del conegut tropus *Quem queritis in presepe*, que també era recitat durant la tercera de les misses de Nadal a la catedral de Girona.

Passem tot seguit a considerar la representació de l'*Ordo Prophetarum*. Segons el text de la consuetat, durant la novena lliçó s'havia de llegir el sermó *Inter pressuras* i era durant aquesta lectura que hom podia representar, si volia, l'*Ordo Prophetarum*. La lectura de l'esmentat text es feia mínimament dramatitzada, ja que cadascú havia de recitar els mots del profeta que li havia corres-

³⁶ *op.cit.*, p.116.

³⁷ A Toledo, per exemple, segons les *Memorias i disertaciones* de Fernández Vallejo (s.XVIII), durant l'ofici de laudes, una part del cor cantava el *Quem uidistis* i un altra part, vestits els seus membres de *pastorcicos*, responia *infantem uidimus etc.* i això es repetia tres vegades. Com a nota curiosa, els *pastorcicos*, mentre esperaven per “entrar en escena”, ballaven prop de l'altar major. Semblantment, a Dax –segons un breviari del segle XV–, Clermont-Ferrand o Cambrai, abans de cadascun dels versos del psalm *Laudate Dominum*, una part del cor cantava el *Pastores dicite* i l'altra, la que representava el grup de pastors, responia *infantem uidimus etc.* (*cf. op.cit.*, p. 31-39).

Donovan transcriu també en un apèndix (*op.cit.*, p. 173-5) un fragment d'un *graduale* del segle XIII de la catedral de Rouen que conté un text típic d'una representació nadalenca on actuen àngels i pastors i on apareix, rere unes cortines sàviament enretirades en el moment oportú, una figura que representa l'infant Jesús.

post –“ut in legenda continetur de prophetis”–. Tot seguit, qui feia el paper de Sibil·la anava al *letrilio* i començava el *Iudicii signum*. L'esquema del cant era el següent: la Sibil·la, acompanyada d'un clergue o d'un escolà dotat de bona veu i hàbil en el cant, entonava el primer díctic; tot seguit, el cor responia amb la tornada, *Iudicii signum*, i així fins que s'acabava el cant. La consuetudina no dóna cap notícia sobre l'escenografia, l'atrezzo o el vestuari d'aquesta representació. Cal suposar, doncs, que no diferiria gaire de les que es feien en altres seus catedralícies o esglésies de Catalunya, Espanya i Europa que han conservat documents on es descriu de manera més detallada aquesta representació³⁸.

TEXTOS

D'un breuari del segle XIV transcrit ara els mots inicials de la lliçó cinquena i la novena, que inclou una versió força completa del *Iudicii signum*³⁹.

“Lectio quinta: Castissimum Marie Virginis uterum sponse uirginis clausum uentris cubiculum, signatum pudoris cenaculum merito plenissime collaudarem, si messem meterem quam non seminerem, de qua sic apostolus dicit / quecumque seminauerit...” (ff.28v-29)

“Lectio nona: / Inter pressuras atque angustias presentis temporis et nostre seruitutis officia cogimus dilectissimi nec tacere. Cum pocius expediat flere magis quam aliquid dicere. Audite quid dixerit:

Iudicii signum tellus sudore madescet
E celo rex eueniet per secula futurus
Scilicet in carne presens ut iudicet orbem

³⁸ Una ullada a la bibliografia, força àmplia, pot ser també d'utilitat. Entre les obres dedicades específicament al tema que ens ocupa, destaquen: Paul Aebischer, “Le Cant de la Sibil·la en la cathédrale d'Alghero la veillée de Noël”, *Estudis Romànics*, II (1949-50), p. 171-182; *id.*, “Un ultime écho de la Procession des prophètes: le Cant de la Sibil·la dans la nuit de Noël à Majorque”, *Mélanges offerts à G. Cohen*, París 1950, p. 261-270; Lorenzo Pérez, “Sa Sibil·la en la noche de Navidad”, *Panorama Balear*, 53 (Palma 1953), p. 1-15; Francesc Pujol, “El cant de la Sibil·la”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 285-6 (octubre-novembre 1918), p. 201-219; Manuel Sanchis Guarner, *El cant de la Sibil·la, antiga cerimònia nadalenca*, València 1956. La consulta d'un parell d'obres generals, a més de l'obra tan sovint esmentada de Richard Donovan, pot ser també profitosa: la *Historia del teatro en España*, dirigida per Díez-Borque (Madrid 1984) i *Teatre religiós medieval als Països Catalans* de Francesc Massip (Barcelona 1984). Uns anys després de l'acabament d'aquest meu treball, va aparèixer una obra de divulgació sobre el teatre medieval deguda al mateix Francesc Massip, *El teatro medieval: voz de la divinidad, cuerpo de histrión* (Barcelona 1992). És també de molta utilitat, per les notícies de manifestacions teatrals a les comarques de Girona que s'hi recullen, el volum *Festes Públiques i Teatre a Girona, segles XIV-XVIII (Notícies i documents)*, a cura de Pep Vila i Montserrat Bruguat (Ajuntament de Girona, 1983).

³⁹ Girona, Arxiu de la Catedral. *Vetus Breuiarium Ferialis Ecclesiae Gerundensis*. Signatura actual: 20.b.8 (olim Ms.95 II-I-17). 282 folis de pergamí numerats posteriorment i 22 folis de paper sense numerar, tots de 186x120 mm.

post Iudicii

Vnde Deum cernent increduli atque fideles
Celsum cum sanctis eui iam termino in ipso

post Iudicii

Sic anime cum carne aderunt quas iudicat ipse
Dum iacet incultus densis in uepribus orbis

post Iudicii

Reicient simulacra uiri cunctam quod gazam
Exuret terras ignis pontumque polumque

post Iudicii

Inquirens tetri portas effringet auerni
Sconrum set enim cuncte et lux libera carni

post Iudicii

Tradentur fontes eternaue flamma cremabunt
De cultos actus retogens tunc quisque loquetur

post Iudicii

Secreta atque Deus reserabit pectora luci
Tunc erit et luctus stridebunt dentibus omnes

post Iudicii

Eripitur solis iubar et chorus interit astris
Voluetur celum lunaris splendor abibit

post Iudicii

Deiciet colles ualles extollet ab ymo
Non \erit/ in rebus hominum sublime uel altum

post Iudicii

Iam equantur campi montes et cerula ponti
Omnia cessabunt tellus confracta peribit

post Iudicii

Sic pariter fontes torrentes fluminaque igni
Et tubarum sonitum tristem dimitet ab alto

post Iudicii

Orbe gemens facinus miserum uariosque labores
Tarthareumque cahos monstrabit terra deiscens

post Iudicii

Et coram hic domino reges sistentur ad unum
Recitet e celo ignisque et sulphuris amnis

post Iudicii

Hec de Christi natiuitate.” (ff.29v-30)

ALTRES CELEBRACIONS DEL CICLE DE NADAL
SANT ESTEVE

La consuetat fa esment, en parlar de les vespres del dia de Nadal, d'una representació del martiri de sant Esteve. El text, com ja és costum, hi fa referències molt superficials. Tot el que ens diu és que la representació era duta a terme pels diaques, que havien de portar tots capes vermelles. El passatge de la consuetat que s'ocupa de les celebracions del dia de Sant Esteve podria haver-nos donat informacions més concretes si no hagués sofert un desagradable contratemps. Els dos darrers folis que contenen aquest passatge –la descripció de les celebracions de Sant Esteve ocupa els folis 110v a 113– van ser curiosament arrancats. Se'n poden llegir, però, els fragments molt curts dels marges, que no aclareixen res. El motiu evident d'aquest fet lamentable és el costum, habitual a l'època, d'eliminar del text de la consuetat aquells actes o cerimònies que s'havien deixat de fer o que havien estat prohibits⁴⁰. Richard Donovan⁴¹ suposa que aquesta representació s'assemblaria molt a la de Barcelona i copia uns fragments dels comptes de la sagristia referits a aquesta, que ja foren transcrits per Higini Anglès. Les notícies que ens forneixen altres consuetats dels Països Catalans són, dissortadament, força escasses i es limiten a esmentar els diaques com a protagonistes principals –recordem que segons una consuetat mallorquina era un diaca qui “representava” el paper de sant Esteve⁴²– i el vestuari que utilitzaven. Altres fonts d'informació podrien ser els llibres d'Obra. Segons es dedueix d'un fragment dels comptes de la sagristia de Barcelona, un dels moments culminants de la representació havia de ser la lapidació de sant Esteve, feta amb pedres fingides⁴³, i que devia provocar un enrenou considerable.

Una altra possible interpretació de les dades que ens dóna la consuetat sobre aquesta representació seria la suggerida per Mn. Gabriel Roura: “Deuïm que, finides les Vespres, hom organitzava una mena de paralitúrgia, centrada en la lectura o cant de l'Epístola de la missa del sant, ensems amb el

⁴⁰ Ens trobarem una situació semblant en el cas del dia de Sant Nicolau i la figura del bisbetó. La presència, doncs, de les referències a les representacions del dia de Nadal podria voler dir que encara es van seguir fent en dates posteriors a la de la composició de la consuetat.

⁴¹ *op.cit.*, p. 117-118.

⁴² *u. Donovan, op.cit.*, p.195.

⁴³ El fragment esmentat, segons la transcripció d'Higini Anglès usada per Donovan (*op.cit.*, p.118), diu així: “Item deu que compri farine per fer angrut y ayguecuyt y blanch per fer les pedras d'alapidar Sant Estheva.” L'ambigüitat d'algun dels termes utilitzats fa dubtar sobre la matèria d'aquestes pedres, però ens inclinem a pensar que es tractava de matèria comestible. Corroboraria aquesta suposició la troballa de la notícia documental precisa en els llibres d'Obra de la Seu de Girona que anomena aquestes pedres “bunyols”.

cant, i possible representació o lectura animada, de l'Homilia de sant Esteve.”⁴⁴ Divers és el parer de Josep Romeu⁴⁵, segons el qual “no consta que l'epístola farcida de sant Esteve, ni qualsevol altra, fos mai representada, almenys en el sentit en què entenem la representació medieval que superarà la litúrgia” i, per tant, la referència a una representació del martiri de sant Esteve a la consuetud de 1360 “no pot pas referir-se al cant de l'epístola –perquè aquest es fa constar en les consuetes i perquè s'executava des de la trona–, sinó, probablement, a un misteri en català, perdut”. Com veiem, doncs, la manca de dades concretes ens impedeix arribar a conclusions satisfactòries.

EL BISBETÓ

Quant a les festes i celebracions que envoltaven la pintoresca figura del Bisbetó, ens en forneixen més notícies les prohibicions a aquestes per abusos i desordres que no pas el text de la mateixa consuetud. Segons aquest, el bisbetó podia ser escollit durant la lectura de l'antífona *Hodie Christus*, però el més habitual era escollir-lo el dia de Sant Nicolau. El passatge de la consuetud consagrat a aquesta festivitat no ens forneix cap dada concreta, tot i que podria trobar-se en un fragment completament raspai i il·legible⁴⁶.

Del que que sí tenim algunes notícies és del paper que feia el bisbetó a l'ofici del dia dels Sants Innocents. Transcriu tot seguit alguns fragments de la consuetud de 1360 que s'hi refereixen.

“Et ipsi pueri etiam faciunt misterium sicut clerici de choro maiori faciunt in festiuitatibus.” (f.114v)

“Responsum sextum *Gloria in altissimis Deo* et dicitur ab Episcopello cum ebdomedarius et reiteratur a cantoribus et postea dicitur uerbeta a praedicto Episcopello cum \dicto/ suo socio, \scilicet ebdomedario/, de uno choro et ab aliis duobus de alio choro (...) Postea ueniunt duo gibosi et quilibet accipit unum magnum candelabrum ferreum et precedentes Episcopellum. Episcopellus ascendat ad legendum lectio nona et incipit...” (f.115)

“Finita uero uerbeta, Episcopellus stans in kathedram Episcopi, incipit

⁴⁴ *Una nova versió de l'Epístola farcida de Sant Esteve*, Col·legi Universitari de Girona (U.A.B.), Girona 1978, p.8.

⁴⁵ *Teatre hagiogràfic*, Barcelona 1957, vol.I, p.17.

⁴⁶ *cfr.* Consuetud de 1360, ff.104-105v.

Te Deum laudamus et clerici de choro mediano uadant ad pulsandum campanas.” (f.115v)

“Ad missam maiorem sunt ibi sex officiatores puerorum induti capis sericis et dicitur tropus, scilicet *Dicite nunc pueri*, a duobus clericis de choro maiori ad rexias. Et Episcopellus cum diachono suo respondet alium tropum, scilicet *Filii karissimi*, (...) Et Episcopellus det benedictionem et, finita benedictione, Episcopellus uadat cum familia sua ad comedendum, itaque nullus puerorum ibi remaneat.” (f.116)

Així, doncs, a més de representar-s’hi una mena de misteri, del qual la consuetud no dóna més detalls, durant l’ofici del dia dels Innocents el bisbetó assumia bona part de les funcions del bisbe, com ara donar la benedició o assumir el protagonisme en el cant del *Te Deum*, alhora que determinats elements contribuïen a augmentar el caire festiu, de divertiment, de l’acte, com per exemple els dos geperuts –*gibosi*– que, carregats amb pesats canelobres de ferro, precedien el bisbetó quan aquest es dirigia al lloc elevat on havia de començar la lectura de la lliçó novena.

Com ja deia abans, els intents de prohibició i les restriccions en les seves manifestacions ens forneixen notícies més concretes que denoten la vitalitat i el caire festiu de la celebració. No em sé estar de recordar aquí el text de les actes capitulars que correspon al dia 26 de desembre de 1541 en la transcripció d’Enric Claudi Girbal⁴⁷. Segons aquest, la catedral hauria semblat una aula d’ensenyament secundari dels nostres temps.

“Item mana que com alguns dels dits beneficiats aportaran los ciris quels aporten ab canalobres y en lo modo degut y acostumat y no sie algu de la dita Isglesia qui tir nates ú terra, sendra ni altra immundícia, ni fassen caure los uns als altres, ni aporten dit Bisbato ballant per la Isglesia, ni fassen lo die dels Innocents ni altres dies desfressos ni mudances de sonades de Evangelis, Epístoles ni Psalms, ni fassen altres insolencies ni desordens, hans stiguen en llur lloch devotament com se pertany y fer deuen celebrant lo divinal offici sots la mateixa pena.”

“Item mana que en dits dies ni en altres ninguns de dita Seu com sian en les cadires stiguan ajaguts ni recolsats tenintse lo cap ab les mans ni tinguen los peus sobre los banquetes qui estan devant les cadires del cor debaix, ni sobre alguns llibres, ni parlen uns ab altres sino molt baix i molt limitadament sots la mateixa pena. Ni hisquen afflotats del cor com acostumen sino ab molt bon orde y limitadament maiorment les

⁴⁷ u. “El obispillo de Inocentes”, *Revista de Gerona*, V (1881), p. 461-462.

hores que y ha molt poble en dita Isglesia perque del exir axí afflotats y ab impetut molts resten scandalizats, y que les hores se sforsen en exir principalment per la porta del Crucifix per evitar la murmuració del poble.”

APÈNDIX

Transcriu tot seguit dos fragments, interessants sobretot per la sistematització dels elements d'atzrezzo i per l'esment del cant d'una nadala, del capítol dedicat al dia de Nadal de la consuetada de 1595⁴⁸.

“Et est sciendum quod dictus magister capellae una cum cantoribus tenetur cantare in hac nocte ad duos choros primum psalmum cuiuslibet nocturni, tenetur cantare unum motectum siue uilansico in honorem tanti festi et post nonam lectionem *Te Deum laudamus...*” (f.27)

“Lo [dia] /vigilia\ de Nadal lo substitut del tresorer ha de parar lo altar posanhi las gradas⁴⁹ y sobre ellas a cada una sinch pesas de plata de les que son a la tesoreria y de sobre lo altar ha de posar sant Narcis a la una part y al altra Nostra Senyora de Victoria y servexen les sis bandoneras⁵⁰ que son en lo armari de la plata ab sis ciris que te de posar lo sacrista mitja de pes una lliura quiscu y aixi se fa tots los tres dies de Nadal fins acabadas las completas.

Lo dia del innocens cremen quatre ciris de pes de quatre onsas en los candeleros que son al altar major.

Las [doblas] ferias semidobles vigílias per any cremen dos ciris ab dos candeleros del altar.

Lo dia de Ninou⁵¹ cremen sis ciris [ab] de pes de una lliura ab las grandoneras que son en lo armari de la tesoreria en mig dels quals se posa lo Christo de plata que es en lo dit armari.

La octava de Sant Esteve, \si ve en diumenge/, cremen quatre ciris de pes de quatre onsas ab los candeleros del altar major en mig dels quals se posa lo Christo petit que es al altar major y nos fa res de la dominica encara que vinga en diumenge.

Lo dia dels Reis cremen desde las primeras vespas fins las ultimas completas sis ciris ab los candeleros del armari de la plata. Lo substitut

⁴⁸ *Consuetada huius ecclesiae Gerundae*. Girona, Arxiu de la Catedral. Signatura: 929. 406 folis numerats més un nombre indeterminat de folis solts sense numerar, paper, 330x210 mm.

⁴⁹ Les “gradas” eren una mena de llistons rectangulars que es col·locaven sobre l'altar formant esglaons on col·locar els diversos objectes litúrgics. *cfr.* Alcover-Moll, *op.cit.*, VI, p.362.

⁵⁰ Ignoro el significat precís d'aquest mot, però, segons el context, podria tractar-se d'algun tipus de suport per a ciris.

⁵¹ El primer dia de l'any. *u.* Alcover-Moll, *op.cit.*, VII, p.759.

los ha de portar al altar major y tambe lo Christo de dit armari y quatre pesas de plata y així se adorna lo altar y servexen a les primeres y segonas vespres los bordons de Pau y los picats⁵². Y al offici y ha vuyt bordons [-] los de pinya no servexen.”

(Bifoli solt, entre el f.379v i el 380)

“\Lo die de la expectacio partus de nostra Señora a Missa creman tots los ciris posats alt en las retxas devant lo altar major.//

Lo dia de Nadal tenen de cremar los dits sis ciris comensant a las primeras vespras y creman fins que lo endema son acabades completas. En la primera / missa in nocte Nativitatis Domini tenen de cremar tots los ciris alt posats sobre las retxas devant lo altar major.

En la segona missa in aurora tenen de cremar tots los dits ciris posats sobre las retxas devant lo altar major.

En la missa major tenen de cremar los dits ciris, y demes los cent ciris del rector de Sant Domingo.

Lo dia de sant Steve a matinas se encenen los sobre dits sis ciris de Señor Bisbe y de la confraria de Nostra Señora y creman fins que la professo es tornada de Sant Feliu, y si no va a Sant Feliu, [a la missa] a la missa cremen tots los ciris devant lo altar major posats alt en las retxas. A vespres també cremen dits sis ciris fins ditas completas.”

(ff.380-380v)

“Lo die de Nadal a primeres y segones vespres, y a Matines servexen los quatre bordons majors, ço es los dos de Pau y los dos de Pinyas o de Beuda. A missa major servexen tots los deu bordons.

Lo die de Sant Steve a matines y a vespres servexen los dos bordons de Pau y los dos picats. A missa ques diu apres de laudes servexen los matexos.

A la professo que va a Sant Feliu servexen los dos bordons majors, sens capes.

Y si la professo no va a Sant Feliu, a la missa servexen vuyt bordons, que son tots exceptats los de Pinyas.” (f.402)

⁵² Deuria tractar-se de bordons decorats amb petits forats, de la mateixa manera que n'hi havia d'altres acabats en forma de pinya. *cf.* Alcover-Moll, *op.cit.*, VIII, p.558.